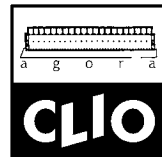

Fred K. Abrahams

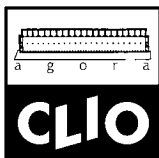
SAVREMENA ALBANIJA

Od diktature
do demokratije u Evropi

Prevela sa engleskog
Indira Funduk

Beograd, 2019

Urednik
Zoran Hamović

Likovni urednik
Milena Lakićević

© Clio, 2019. Sva prava za ovo izdanje na srpskom jeziku zadržana. Ova publikacija, u celini ili delovima, ne sme se umnožavati, preštampavati, pohranjivati u memoriju kompjutera ili na bilo koji način prenositi – elektronski, mehanički, fotokopiranjem, snimanjem ili na drugi način – niti može na bilo koji način ili bilo kojim sredstvima biti distribuirana bez odobrenja izdavača.

Naslov originala:
Fred C. Abrahams
Modern Albania
From Dictatorship to Democracy in Europe
Copyright © © 2015 by New York University
All rights reserved

*Mojim roditeljima, Kerol i Dejvidu,
što su mi pružili korene i dali krila.*

Sadržaj

Uvod	13
<i>Predgovor</i>	
Na Bulevaru	17

Prvi deo

IZLAZAK IZ MRAKA

Vođino zaveštanje, 1985–1990.

1. Hodžino srce	33
2. Ograde padaju	48
3. Sistem se klima	63

Drugi deo

ZASLEPLJENI SVETLOŠĆU

Demokratski pokret, 1990–1992.

4. Studentski grad	75
5. Demokratska partija	91
6. Glasanje za budućnost	113

Treći deo
OD CRVENE KA PLAVOJ
Vladavina Demokratske partije, 1992–1996.

7. Obnavljanje države 147
8. Jednopartijski grad 163
9. Sunovrat 184

Četvrti deo
ZASLEPLJENI ZLATOM
Krah piramidalnih banaka, 1997.

10. Pakt ratnih profitera 213
11. Pobuna 227
12. Užasan kraj 255

Peti deo
POVRATAK NA CRVENU
Vladavina bivših komunista, 1998.

13. Demokratija, verzija 2.0 279
14. Nezakonito, ali neophodno 287
15. Ubistvo, pa državni udar 292

Šesti deo
CRVENA I CRNA
Rat na Kosovu, 1998–1999.

16. Argument sile 305

17. Formula 316

18. Ka ratu 328

Sedmi deo

CRNA I PLAVA

Izlizana politika tranzicije, 2000–2014.

19. Spomenici u našim glavama 339

20. Doktor se vraća 347

21. Klatno se njiše 362

Pogovor 369

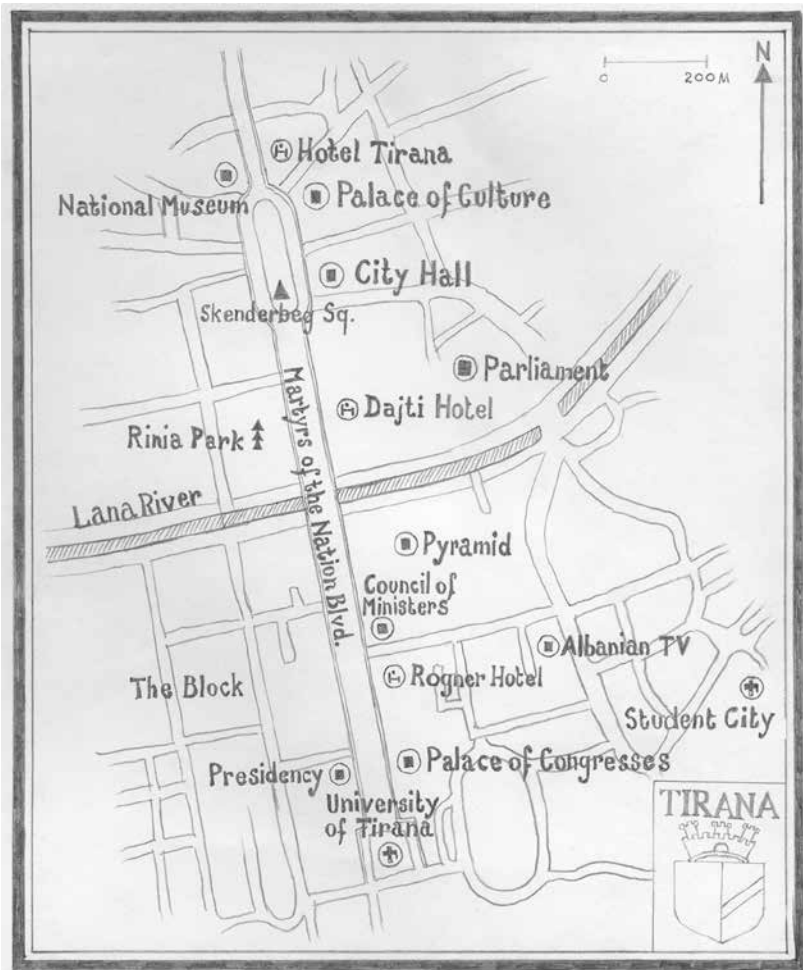
Zahvalnost 373

Izvori 375

Indeks 379

Mapa Albanije

Mapa Tirane

Uvod

Četiri decenije posle Drugog svetskog rata sićušna Albanija bila je hermetički zatvorena država. Staljinistički diktator, Enver Hodža, zabranio je religiju, privatnu imovinu i „dekadentnu“ muziku, kao što je, na primer, bila muzika Bitlsa. Tajna policija hapsila je kritičare vlasti, a graničari su pucali u one koji su pokušavali da pobegnu. Međutim, kako je komunizam doživeo krah u istočnom bloku, režim je izgubio na snazi. Pritisnuti demonstracijama i siromaštvom, krajem devedesetih komunisti su dozvolili postojanje i drugih partija. Početkom 1992, više od dve godine nakon pada Berlinskog zida, na vlast je došla demokratski izabrana vlada i počela da izvlači državu iz izolacije.

Albanija je načinila brzi preokret. Transformisala se od zemlje sa zatvorenim granicama do raja za krijumčare, od jedine zvanično ateističke države na svetu do arene raznih veroispovesti, od društva bez privatnih vozila do meteža brekćućih automobila, autobusa i kamiona. Albanija se obrnula od zemlje grube, hijerarhijske represije do dinamične države u kojoj gotovo sve prolazi.

Ova knjiga opisuje taj dramatični skok. Donosi priču iz prve ruke o albanskom demokratskom buđenju, takozvanoj revoluciji, kada je kruti staljinizam doživeo kolaps i kada je grunuo divlji pluralizam. Takođe objašnjava napor koji se od tada ulaže kako bi se izgradilo pravednije i tolerantnije društvo nakon decenija radnih logora, policije misli i jednopartijske vladavine.

Učesnici ove drame upravljaju pričom: paranoični diktator, ambiciozni doktor, ekonomista prevarant, urbani umetnik. Više od dvade-

set godina intervjuisao sam najuticajnije Albance u političkom životu zemlje, kao i mnoge strance koji su igrali značajne uloge. Oni opisuju prve studentske proteste, poslednja zasedanja Politbiroa i borbu da se posle diktatorskog režima izgradi demokratija. Da bih dopunio njihova izlaganja, citiram tekstove iz albanske štampe i ranijih tajnih dokumenata Albanije i Sjedinjenih Država, uglavnom Stejt departmenta i CIA.

Imao sam priliku da sve posmatram iz prvih redova. Prvu put sam otišao u Albaniju 1993. i radio sam tamo godinu dana u centru za obuku iz oblasti medija. Posmatrao sam prve nesigurne korake ka demokratiji. Potom sam izveštavao za Hjuman rajts voč (Human Rights Watch)* i video savitljivost jednopartijske vladavine, povlačenje diktatorskog režima i sunovrat ogromne piramidalne šeme 1997, kada je narod palio gradske većnice i pljačkao vojna skladišta. Naredne godine izbio je rat na susednom Kosovu, koji kulminira vazдушnim napadima NATO-a na srpske i jugoslovenske snage. Albanija je ponudila svoju teritoriju za potrebe američke vojske i prolaz za snabdevanje albanskih pobunjenika, a kasnije za grobnice žrtava. Posle 2001. bio sam svedok kako uglavnom muslimanska Albanija služi kao odani saveznik Sjedinjenih Država. Vlast je hapsila i predavala osumnjičene za terorizam, prihvatila otpuštene zatvorenike iz Gvantanama i slala trupe u Avganistan i Irak. Albanija je verovatno jedina zemlja van Sjedinjenih Država koja je podigla spomenik Džordžu V. Bušu.

U tom periodu, gledao sam kako Amerika i druge zapadne demokratije konstantno donose kratkovide odluke koje su kočile albansku tranziciju. Dugi niz godina američka i zapadnoevropske vlade podržavale su autoritarne ili korumpirane albanske vođe zarad stabilnosti na Balkanu, a kasnije, albansku saradnju u „ratu protiv terorizma“. Često su više podupirale pojedinca nego državne institucije; zbog toga Albanija danas plaća veliku cenu.

Pored svega toga imao sam prilike da se družim sa albanskom elitom. Posmatrao sam kako bivši politički zatvorenici koji su se pridružili vlasti i vladinim ministrima odlaze u zatvor. Video sam kako

* Human Rights Watch, međunarodna nevladina organizacija koja se bavi ljudskim pravima u svetu. – *Prim. prev.*

stranci koji su voleli Albaniju bivaju proglašavani za nepoželjne, dok su prevaranti dobijali poslovne ugovore i najviša državna priznanja. Zvali su me komunistom, agentom CIA, govorili da sam proalbanski, antialbanski, progrčki, antigrčki, prosrpski, antisrpski čovek, a jedan je za mene rekao da sam novinar, „ćudljivi momak s mindušom u uhu i u bermudama“. Iznad svega, imao sam privilegiju da provirim iza zavese društva koje je za mnoge i dalje nerazumljivo.

Knjiga pred vama ima neka ograničenja. Kao prvo, usredsređena je na glavni grad, Tiranu i bulevar koji čini gradsku kičmu. Kao drugo, bavi se prvenstveno muškarcima, koji dominiraju albanskim javnim životom. Kao treće, uglavnom istražuje odnose Albanije sa Sjedinjenim Državama, i samim tim manje pažnje posvećuje drugim zemljama. Imajući sve to na umu, nadam se da će knjiga pomoći da se sruše mitovi, da se pokrene debata, i da će baciti svetlo na majušnu zemlju u Evropi koja prolazi kroz period vredan pažnje.

Fred Abrahams
Njujork

Predgovor

Na Bulevaru

Sušne, stenovite planine Crne Gore približavale su se dok se avion spuštao sa severa. Visoki vrhovi Albanije uzdizali su se s leve strane, a njihovi šiljci upravljali su se ka nebu. Oštri zupci smešteni u dubokim dolinama i gustim šumama čuvali su gorštace o kojima sam čitao, a koje ću uskoro lično sresti.

Planine su postajale niže i zaobljenije kako je avion klizio ka jugu. Siva stena pružala se duž istočne strane poput kičme. Albanija je mala zemlja, kaže poslovice, ali bila bi deset puta veća kad bi je ispeglali. Na zapadnoj strani, planinski grebeni prelazili su u neplodne brežuljke i obradive površine, koje su se u smeđim i sivim tonovima spuštale do Jadranskog mora. Albanija je poput amfiteatra, pomislih, s visokim sedištima na planinama s kojih se pruža pogled na obalnu ravnicu i zelenkasto more. Izuzev vode, zemlja je izgledala surovo. Ličila je na tvrđavu ili masivnu liticu, a taj geografski položaj, shvatio sam, oblikovao je živote njenih stanovnika. Često napadani i gaženi, Albanci poštuju goste, ali na tuđine gledaju s podozrenjem.

Polja izgledaju grubo i sasušeno. Sive pege istačkale su zemlju, te izgleda kao tinejdžersko lice sa aknama: to su betonski vojni bunker i sagrađeni za vreme komunizma, gotovo na svakoj farmi, polju i planini, kako bi odbili napad i, važnije, usadili strah od spoljašnje invazije. Pokazalo se da ih je teško uništiti i godinama su služili kao skladište hrane, a ponekad i kao prebivališta za sirotinju.

Avion je napravio krug i glavni grad, Tirana, pojavio se na zapadnoj strani, gde se ugnездio u podnožju planine Dajti, kao da se slio s

brežuljaka. Grad se širio na zlatnoj, prašnjavao svetlosti. Kao i toliko mnogo stvari u Albaniji, čak se i svetlost činila starom.

Putnici se uskomešaše. Većina na charter-letu iz Njujorka su bili Albanci iz Sjedinjenih Država koji su dolazili u posetu zavičajju, prvi put posle gotovo pedeset godina, ili su dolazili prvi put. Poznavali su Albaniju iz priča i pesama i izbledelih fotografija sa izreckanim ivicama. Mnogi su ostavili porodicu kada su bežali za boljim životom. Točkovi se spustiše, i svi uzbuđeno poskakaše vadeći torbe iz prtljažnika.

Avion je sleteo uz tresak, a onda poče da se trza, kao da su mu gume bile ćelave. Pista se sastojala od šestougaonih betonskih ploča umesto asfalta. Ispod krila aviona pasle su krave, dok su vojnici u izbledelim zelenim uniformama, okupljeni u hladovini, izgledali kao da se dosađuju. Bili su još dečaci, ali ogrubele kože i umornih očiju. Iz aviona smo pošli širokom stazom oivičenom palminim drvećem i zemljom sa izgorelom travom. Vazduh je bio suv i topao. Pred nama je stajao aerodrom Rinas, s tornjem bez stakala, nagnutim na jednu stranu. Bučni traktor vukao je kolica s našim prtljagom.

Na parkingu naiđoh na potresnu scenu, punu prašine i suza. Porodice odvojene desetlećima grlile su se i ljubile, a pored njih stajale su naslagane kutije s televizorima, odećom i igračkama. Mali dečaci vukli su me za rukav: „Bon giorno!“ „Taksi?“ „Zdravo!“

Bio je juli 1993, godinu i nešto od prvih slobodnih izbora u Albaniji, posle četiri decenije izolacije i diktature, dok se zemlja budila, trljajući oči. Za svet, bila je onaj zgužvani račun u zadnjem džepu, na koji ste potpuno zaboravili.

U Tirani je vladao haos i vreline. Jedini semafor visio je u centru grada, i nije radio. Privatni automobili, nezakoniti do samo tri godine ranije, kretali su se ulicama, izbegavajući konjske zaprege. Trubili su kičerajskim muzičkim sirenama. Većina njih bile su šklopocije iz Nemačke kupljene iz treće ruke; kažu da je Albanija mesto gde „mercedesi“ odlaze da umru. Listovi iz Staljinovih, Lenjinovih, Marksovih i knjiga albanskog diktatora Envera Hodže pravili su smeće na ulicama. Prodavci su koristili stranice iz Hodžinih više od stotinu knjiga kako bi uvijali kozji sir i komadine krvavog mesa.

* Bon giorno, varijanta italijanskog „buon giorno“, dobar dan. – *Prim. prev.*

Došao sam godinu dana nakon diplomiranja, s dve koleginice kako bismo pokrenuli studentske novine na Univerzitetu u Tirani, koji je dve godine ranije nazvan Univerzitet Enver Hodža. Iznajmili smo stan s balkonom koji se raspadao, a koji je gledao na reku Ljanu, zapravo mutnu rečicu koja je tekla s planine Dajti kroz grad, u betonski ograđenom koritu. Na njenoj travnatoj obali pasle su koze. Više nego ičega sećam se mirisa: mesa na roštilju, cigareta, znoja, smeća i kerozina koji su stanovnici koristili za priručne primuse. Ali noći su bile jasne i čiste.

Tirana je bila pomalo nalik Istočnoj Evropi koju sam poznao, budući da sam radio u Istočnoj Nemačkoj i Čehoslovačkoj pre fakulteta, onako siva i dotrajala. Međutim, posedovala je taj mediteranski šmek, s toplim suncem i dokoličarenjem. I bila je siromašnija od bilo kog drugog mesta u Istočnoj Evropi, s malim brojem telefona, prašnjavim putevima i narodom koji je živeo od socijalne pomoći. Uglavnom je bilo kao da ulazite u zaboravljeni svet, u kome je sve stalo. Albanija je bila toliko odsečena od sveta, izolovana od „imperijalističkog Zapada“ i „revizionističkog Istoka“, da uopšte nije bila u dosluhu s vremenom.

Srećom, imali smo prijatelja. Gazi Hadžija je bio prvi Albanac koji je na Univerzitetu Kolumbija studirao međunarodnu politiku, na kojoj smo moji prijatelji i ja upravo završili godinu. Sin krojača, Gazi je učio engleski i radio kao vodič u državnoj turističkoj agenciji. Od bakšiša koji je dobijao od stranaca platio je sebi putovanje u Grčku 1991, kada su se granice otvorile, a potom se obreo u Sjedinjenim Državama. Gazi je posedovao entuzijazam deteta, bio je ekstrovertan i ambiciozan, i žarko je želeo da stvori nešto za sebe i svoju porodicu. Te prve noći odveo nas je u restoran s plastičnim stolicama, ispred Akademije umetnosti, na kojoj je studentima donedavno bilo zabranjeno da proučavaju kubizam i impresionizam. Otišli smo na prvi naš *xhiro* (đir), večernju šetnju duž bulevara, na kome su se prijatelji i porodice šetkali ruku podruku, ćaskali, gledali druge i bili viđeni. Bulevar narodnih mučenika sagradili su Italijani početkom tridesetih, svake večeri pretvaran je u pešačku zonu, ali saobraćaj koji se razvio u postkomunističkom periodu uskoro je prekinuo tu praksu.

Šetali smo bulevarom, pored kancelarije predsednika i Kongresne palate, moderne konferencijske dvorane koja je izgledala poput sve-mirskog broda, gde se Komunistička partija okupljala svake godine.

Potom je sledila zgrada Saveta ministara, u kojoj je sedeo predsednik vlade, i u to vreme dominantno zdanje na širokom bulevaru – bivši Muzej Envera Hodže, koji je potom preimenovan u Međunaordni kulturni centar. Po nacrtu Hodžine ćerke i njenog supruga, posle diktatorove smrti 1985, zgrada je predstavljala kolosalnu piramidu od belog mermera i stakla, na čijem vrhu se nekad nalazila velika, crvena zvezda. Za vreme komunizma, državni vođi su sprovodili su posetioce i pokazivali im predmete iz Hodžinog života: lakovane cipele, partijske govore i zakrpljene pidžame u kojima je „narodni sin“ odlazio u krevet. Deca su zurila otvorenih usta u ogromnu statuu svemogućeg „ćika Envera“, koja je dominirala glavnim ulazom. Niko nije očekivao da će do mog dolaska 1993. Piramida biti preinačena u američku biblioteku i da će umesto crvene zvezde na krovu biti postavljena antena Glasa Amerike. Tu se nalazilo sedište prve albanske grupe za ljudska prava i kancelarija Fonda za otvoreno društvo Džordža Sorosa, koji je finansirao naše studentske novine. Ispred zgrade, deca su se klizala niz mermernu kosinu, nesvesna da bi, nekoliko godina ranije, bila kažnjena za takvo nedolično ponašanje.

Zapadno od bulevara nalazio se zabranjeni „Blok“ – nekada izolovana zona s vilama u kojoj su živeli članovi Politbira i ostali pripadnici vladajuće elite. Do 1993. porodice su se šetale ulicama s drvoredima, još očekujući da će ih neko isterati odatle. Vremenom je „Blok“ postao i najskuplji deo Tirane, sa otmenim stambenim zgradama i luksuznim kafićima, poput Rija i Fejma. Jedno vreme Hodžina vila sa zlatnim lukovima služila je kao restoran brze hrane, pod imenom Makmariot.

Nešto severnije, bulevar premošćava rečicu Ljanu i vodi do hotela „Dajti“, koji su sagradili Italijani za vreme italijanske okupacije Albanije 1941. U hotelskom predvorju nalazile su se udobne fotelje, prljavi tepisi i kafe u bečkom stilu, koji je godinama važio kao mirno mesto za beg od frenetične gradske buke. Preko puta ulice nalazi se park Rinija (Omladinski park), travnati prostor iscepan stazama i s napuštenim restoranom koji su Albanci zvali Tajvan, zato što je njegova izgradnja bila završena nakon što je Hodža prekinuo odnose s Kinom, 1978. Severno od parka, prošli smo pored postolja na kojima su stajali spomenici Staljinu i Lenjinu, okrenuti licem u lice preko bulevara. Lenjinova ruka pokazivala je ka hotelu „Dajti“, dok je Staljinova stajala

na njegovim grudima. Albanci su se šalili da ga Lenjin pita: „Josife, da li si za kafu u 'Dajtiju'?“ „Ne, hvala“, odgovara Staljin, stavljajući ruku na srce u znak poštovanja. Sada su se na trošnim postoljima videli samo metalni šiljci, a neko je sprejom preko Lenjinovog postolja napisao „Pink Flojd“.

Potom su sledile zgrade Ministarstva unutrašnjih poslova i Gradska većnica, rad Musolinijevih arhitekata. Pastelno obojene fasade bile su popucale, a delovi su otpadali. Potom se bulevar uliva na Skenderbegov trg, betonski prostor okružen državnim muzejom, narodnom bankom i Domom kulture. Na sredini je stajala statua odvažnog nacionalnog heroja, Đurađa Kastriota, iliti Skenderbega, koji je predvodio albanski otpor protiv Turaka Osmanlija u XV veku. Pobuna nije uspeła, kao što svedoči Ethembegova džamija pored statue, koju su Turci sagradili. Albanija je ostala deo Osmanskog carstva 434 godine, ostajući poslednja balkanska država koja je stekla nezavisnost, 1912. godine.

Na platou ispred Narodnog muzeja stoji postolje Hodžinog spomenika, koji je razjarena masa srušila dve i po godine ranije. Iznad ulaza u muzej, radnici su ogulili šareni socrealistički mozaik koji je prikazivao seljake i partizane u maršu, u pokušaju da uklone komunističku zvezdu žute boje s crvene albanske zastave. Albanija je maršilara ka demokratiji, pokušavajući da izbriše prošlost.

Od početka sam bio uzbuđen što sam specijalni gost. Albanci su sve strance dočekivali s balkanskom gostoljubivošću i lakomislenošću onih koji se bude iz poluvekovnog sna. Posebno su prihvatili Amerikance, kao pobednike hladnog rata. Istina, nisu nosili moj automobil sa aerodroma kao što su pokušavali sa automobilom državnog sekretara Džejsma Bejkera dve godine ranije, ali su mi ukazivali poštovanje i pokazivali radoznalost. Neki su mislili da sam špijun CIA, i to im uopšte nije smetalo.

Moj prvi razgovor s nepoznatim Albancem odigrao se u hotelu „Dajti“. Kad sam se uvalio u plišanu fotelju u holu hotela bežeći od vreline, jedan čovek me upitao na engleskom da li bih mogao da mu pomognem da uspostavi kontakt s Ginisom. „Mislite na pivo?“, upitah ga. „Ne“, odgovori on. „S Ginisovom knjigom rekorda.“ Oborio je svetski rekord u najdužem žongliranju fudbalske lopte: osamnaest kilometara i sto šest metara.

Likovi su se brzo nizali. Upoznao sam Spartaka Ndelju, koji je na robiji proveo dvanaest godina kao politički zatvorenik zbog „agitovanja i propagande protiv države“. Inteligentni advokat kasnije će postati ministar pravosuđa u jednom od najtežih perioda za Albaniju, nakon kraha piramidalne šeme 1997. „Šta je važnije u slikarstvu – boja ili linija?“, upitao me kad smo se upoznali, podigavši prst pre nego što će ispružiti ruku, kako bi naglasio pitanje. „Linija“, odgovorih oprezno. „Tačno“, reče on uz uzdah olakšanja i čvrsto se rukova sa mnom.

U zastakljenom kiosku na bulevaru proveo sam noć pijuci s krupnim mladićem po imenu Azem Hajdari, koji mi je ispričao kako je predvodio tiranske studente protiv komunističkog režima krajem 1990, i sa svakom novom pričom i pićem bio je sve šarmantniji. Osam godina kasnije desiće se njegovo ubistvo, koje je izazvalo žestoki protest i pokušaj državnog udara. Njegova uloga u studentskom pokretu, saznaću to kasnije, bila je kontroverzna, kao i njegovo navodno učestvovanje u organizovanom kriminalu.

Za razliku od tog slučaja, sprijateljio sam se s Fatosom Ljubonjom, sinom starog komuniste, koji je proveo sedamnaest godina u zatvorima i radnim logorima zbog političkog delovanja. Dve godine nakon puštanja s robije, Ljubonja je i dalje živeo u učionici vrtića koju je zauzeo. Na niskom stočiću pokazao mi je nakit od breskvinih koštica koji je pravio u zatvoru. Iz male drvene kutije izvukao je roman koji je tajno pisao u zatvoru na papiru za uvijanje cigareta, olovkom toliko oštrom da može da ubode. Više od većine Ljubonja je imao prava da prezire komuniste i podržava novu Demokratsku partiju na vlasti, ali bio je među prvima koji su kritikovali nove vođe zbog korišćenja starih metoda. Kad je govorio, primetio sam da nešto nije u redu.

Šef Katedre za žurnalistiku na Univerzitetu dočekao je moje kolegice i mene rukujući se uz smešak, ne mareći da li nam je bitna boja ili linija. Rudoljf Marku bio je poslanik Demokratske stranke u Skupštini, koja je pobedila komuniste na izborima održanim šesnaest meseci ranije. „Ovo je moj kabinet“, reče, pokazujući rukom na jednostavnu kancelariju s nekoliko drvenih stolova, nešto knjiga i telefonom

s brojčanikom. „Zovi Ameriku u svako doba“. Na fakultetu je obezbedio malu prostoriju u kojoj su se nalazila dva donirana kompjutera i učionicu za nas, u kojoj smo držali predavanja iz novinarskog pisanja, dva puta nedeljno. „Ovo je bazen u kome će naučiti da plivaju“, rekao je.

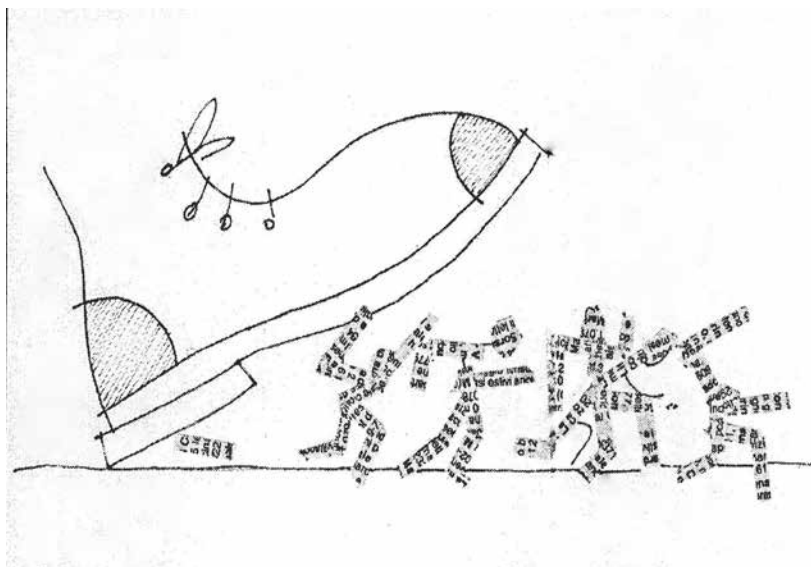
Marku je pripadao generaciji albanskih sredovečnih „intelektualaca“ – pisaca, nastavnika, profesora i umetnika – koje je Komunistička partija iz provincijskih gradova dovozila u Tiranu tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka. Mnogi od njih platili su cenu boravka u prestonici tako što su postali špijuni. Da li je i Marku podlegao tome to nisam znao, ali njegova lojalnost novom vođi uskoro je bila jasna.

Studenti su posedovali entuzijazam. Nisu znali da kucaju na tastaturi, da ne govorim o korišćenju kompjutera, ali su žudeli da nadoknade izgubljeno vreme. Dolazili su iz svih delova Albanije, neki od njih bili su deca političkih progonjenika, koji su dobili privilegije posle godina i godina zlostavljanja. Jedan je kasnio na početak predavanja, sa zaraslom kosom i prljavim noktima jer je leto proveo radeći ilegalno u Grčkoj, pešačeći preko planina do kuće. Drugi su dolazili sa susednog Kosova i Makedonije, delova bivše Jugoslavije, u kojima su živeli etnički Albanci. Oni su godinama u Albaniji videli raj, upijajući propagandu radija i televizije Envera Hodže. Međutim, u Tirani su zatekli univerzitet s polomljenim staklima na prozorima, rasklimanim klupama i pokornim dekanima.

Studenti su odlučili da se novine zovu *Reporter*, i smatrali su ih novim konceptom na mestu u kome su komunistički mediji služili kao glasnogovornici partije. „Naš cilj je da predstavimo vesti onako kako ih vidimo, ne kako se osećamo u vezi s njima, kako ih zamišljamo ili kakve bismo želeli da budu“, napisali su studenti u prvom broju. „Naša odgovornost je da obezbedimo objektivnu i izbalansiranu informaciju, politički ili ideološki neobojevu.“¹

Novine su odmah izazvale skandal. Novi albanski, demokratski izabrani predsednik, primenjivao je zakon o štampi koji je bio nejasan i zagovarao visoke kazne, tako da su se mnogi novinari plašili da im ne zatvore medije. Jedan student je napisao članak na naslovnoj strani u

¹ „Naš cilj“ (na albanskom), *Reporter*, 20. oktobar 1993.

Karikatura iz prvog broja *Reportera*, oktobar 1993.

© Redina Tili za *Reporter*

kome je naveo one koji su bili za pomenuti zakon i one koji su bili protiv njega. U tekstu urednika, studenti su izjavili da taj zakon predstavlja pretnju slobodi izražavanja. Pored tog teksta nalazila se karikatura jednog talentovanog studenta slikarstva: iskrivljene figure sastavljene od isečaka iz novina koje gazi čizma.

Novine su izašle u četvrtak, primerke vezane crvenom vrpcom studenti su na biciklima raznosili do ostalih novinskih redakcija, partijskih prostorija i ambasada. U ponedeljak ujutru, svratio sam na kafu na putu do univerziteta i jedan stariji student novinarstva izgledao je iznenađeno kad me video. „Zašto niste na fakultetu?“, upitao me. „Nešto se dešava.“ Odvezao sam se biciklom do fakulteta i zatekao Rudolfa Markua kako menja bravu na učionici s kompjuterima. Novine su bile zatvorene, rekao je, i ja moram da idem. Bazen je bio suv.

Razlozi koje su Marku i dekanat dali bili su kontradiktorni i zbrkani. Iako smo nekoliko nedelja držali predavanja iz žurnalistike, kao diplomirane studente više nas nisu smatrali kvalifikovanim da predajemo. Kompjuteri iz donacije nisu bili za novine, i trebalo bi da ih

studenti koriste za druge predmete. Članak o zakonu o štampi nije trebalo da bude iznad druge priče o sidi i omladini. Marku nas je nazvao komunistima. Dekanat je zapretio studentima izbacivanjem s fakulteta.

Besni i zbunjeni, otišli smo do Američke ambasade, koja je nešto pre toga bila otvorena, da zatražimo pomoć. Ambasador Bil Rajerson, očinska figura s naočarima i proćelav, ljubazno nas je saslušao. Ponudio je da nam potvrdi diplome kako bismo mogli da predajemo, i učinio je to stavivši crveni voštani pečat na prepise koje je iz Njujorka faksom poslao Univerzitet Kolumbija. Dok smo napuštali ambasadu, Rajersonov zamenik nas je pozvao u svoju kancelariju i osudio grozno ponašanje dekanata. Savetovao nas je da „ostanemo mirni“ dok se stvari ne srede.

Ignorivali smo njegov savet i izdali saopštenje o zatvaranju novina, objavljeno u otvoreno opozicionim novinama. Dekanat je odgovorio tako što nas je izbacio sa univerziteta; nekada prijateljski nastrojen čuvar blokirao nam je ulaz na vrata. Zamenik dekana po imenu Aurelj Pljasari napisao je oštar tekst u listu *Zëri i Rinisë* (Glas omladine), bivši organ komunističke omladine. „Više bih voleo da derem kožu s mrtvog psa nego da objašnjavam univerzitetska pravila strancima koji Albaniju smatraju Zulu zemljom“, napisao je.² Opozicioni list uzvratilo je žestoko. Na celoj strani objavili su sramotne pesme jednog dekana, uključujući i pesmu pod nazivom „Voleo sam te, komunizmu“.³ I tako mi naivno uletesmo u oluju.

Kasnije sam saznao da zatvaranje *Reportera* zapravo nije imalo nikakve veze s nama ili dekanatom. Uzrok je ležao u konfliktu koji je albanski predsednik imao sa Sorosovim Fondom – našim finansijerom – a posebno sa odrešitim direktorom Fonda. U to vreme, mislio sam da dva tvrdoglava čoveka idu jedan na drugog rogovima. Ali uskoro sam otkrio da je direktor Fonda otvoreno kritikovao predsednikov sve očigledniji autoritarni stav – i bio možda prvi stranac koji je zagrebao ispod uglađene površine. Novi lider nije voleo nikakve prigovore.

² „Tri Amerikanca na fakultetu (ne računajući psa)“, (na albanskom), Aurelj Pljasari, *Zëri i Rinisë*, 19. novembar 1993.

³ „Poetski ciklus Koci Petriti“ (na albanskom), *Aleanca*, 3. novembar 1993.

Do tada mi se Albanija već bila uvukla pod kožu. Moje prijateljice Stejsi Salivan i Merijen Salivan (nisu bile u srodstvu) i ja smo odložili školovanje na godinu dana, a Sorosov Fond nas je zaposlio da radimo u njegovom novom medijskom centru u Tirani, gde je *Reporter* ponovo počeo da se štampa, mada se bavio manje zapaljivim temama. U isto vreme, albanski predsednik me je zaposlio kao aktivistu za ljudska prava. Prikupljao sam informacije o zakonu o štampi, koji je usvojen, i o drugim restrikcijama u medijima i slao sam izveštaje grupama za borbu za ljudska prava u inostranstvu. Teme su bile različite, od proganjanja opozicije, zloupotreba dokumentacije tajne policije do prebijanja od strane policije. Predsednik je napolju proglašavan za pobornika demokratije, međutim, ja sam gledao kako koristi ostatke diktatorskog režima u uspostavljanju kontrole. Znao sam da je za promene potrebno vreme, ali ovaj vođa je imao osvetoljubivu i gadnu narav, kao da nije mogao da istrpi da iko drugi bude uspešan. Albanski prijatelji su mi govorili kako su gubili posao jer nisu podržavali novu vladajuću partiju. Plašili su se da progovore. Posle decenija surove represije, strah je ostao nagomilan u albanskoj duši kao pepeo, a predsednik je znao kako da potpiri vatru.

Progoni i hapšenja neistomišljenika nastavili su se tokom te godine, ali mi je parada pomogla da shvatim koliko daleko Albanija može da ide. Demokratska partija je 22. marta 1994. proslavljala dvogodišnjicu istorijske izborne pobede nad komunistima. Svečana ceremonija kretala se bulevarom, predvođena dečacima u belim košuljama i pantalonama, koji su mahali obojenim zastavama, stil koji sam prepoznao iz filmova iz komunističke ere. Mogao sam da zamislim Envera Hodažu kako maše s govornice. Bučni helikopteri preletali su iznad glava okupljene mase koja se kretala duž veštačkog jezera na obodu grada ka sportskom kompleksu. Vojnici su izvodili vojne vežbe za političare novog vladajućeg klana, uz muziku s radija Glasa Amerike. Na bini su se poređali lideri Demokratske partije, pljuvali komunizam, uzdizali demokratiju i garantovali prosperitet. Moj albanski nije bio najbolji u to vreme, ali sam razumeo kada je jedan od njih svoj govor završio uzvikom „Rrofte Partia Demokratike!“ (Živela Demokratska partija!) Do dve godine pre toga, govornici su izgovarali jedino „rrofte Partia“ i svi su znali šta je to značilo.

„Potpuno isto kao nekada“, prokomentarisala je jedna tinejdžerka do mene. „Samo je muzika drugačija.“

Naravno da nije bilo isto, jer, tokom te godine, video sam kako se Albanci raduju svojoj novootkrivenoj slobodi. Putovali su u inostranstvo prvi put u životu, diveći se svetskim umetničkim delima, autoputevima, oblakoderima i pokretnim stepenicama. Otvarali su kafiće i prodavnice. Novine su donosile priče koje su dugo bile cenzurisane ili ignorisane. *Eros i Plejboj*, s mutnim crno-belim fotografijama straninja obnaženih grudi, prodavali su se na ulicama.

Crkve i džamije nicale su širom zemlje, uglavnom finansirane iz inostranstva. Posle toliko godina nametnutog ateizma, neke džamije su postavljale uputstva kako se moliti. Evanđelisti, pripadnici Hare Krišne i Munovi sledbenici borili su se za albanske duše. Mormoni u belim košuljama kretali su se prašnjavim ulicama, a u kioscima koji su prodavali knjige pojavila se *Dijanetika* Rona Habarda*.

Od oko tri miliona stanovnika u Albaniji, oko sedamdeset odsto su muslimani, dvadeset odsto pravoslavni hrišćani i deset procenata su katolici. Ujedno, to je jedina evropska zemlja s muslimanskom većinom. Međutim, mladi ljudi svih veroispovesti ponosno nose krstove oko vrata, kao simbol nečega što ranije nisu smeli da rade, ili iz želje da se priključe Zapadu. Kad sam upitao jednog muslimanskog mladića zašto je aktivan pri evanđelističkoj grupi, odgovorio mi je da uživa u novom zadovoljstvu da priča o bogu. Takođe im se pružala prilika da vežbaju engleski. Jedan prijatelj nazvao je Albance „muslimanima koji vole seks, drogu i rokenrol“. Voleli su da piju, puše i uživaju u ukusnoj svinjetini.

Bilo mi je teško da razlučim da li se nalazim na Istoku ili na Zapadu. Lokalna muzika imala je orijentalni prizvuk, ali su bile popularne i pop ikone iz Holivuda i sa italijanske televizije. Na svadbi na severu, mladići su pucali u vazduh uz najveći hit u to vreme, *All That She wants*, švedske grupe Ace of Base, koju je puštao di-džej. Albanci piju tursku kafu, ali njihova najpoznatija ličnost je Majka Tereza, Alban-ka rođena u Makedoniji. Nacionalni heroj Skenderbeg, čiji se spome-

* Ron Habard, osnivač Sajentološke crkve. – *Prim. prev.*

nik nalazi na glavnom trgu u Tirani, branio je hrišćansku Evropu od osmanskog nadiranja.

Albanija je brzo napredovala na ekonomskom planu, a moj barometar bio je naš prijatelj s Kolumbije, Gazi. Kad smo došli prvi put, njegova porodica koristila je vodu sa spoljašnje česme, a kuvali su na rešou na kerozin koji im je stajao na zemlji. Posle nekog vremena uveli su vodu u kuću i nabavili šporet. Širom zemlje, ljudi su kupovali televizore u boji i satelitske tanjire kako bi imali pogled u spoljašnji svet. Kupatila su dobijala pločice, bojlere i porcelanske WC šolje koje su pokrivala otvorene rupe.

Međutim, ekonomski jaz bio je zastrašujuće jasan kad sam posetio Makedoniju, udaljenu nekoliko sati vožnje na istok. Drveće je izgledalo zelenije. Ulice su bile čistije. U prodavnicama je bilo modernih proizvoda, kao što je upakovano meso. Putovanje južno odatle, u Grčku, otkrilo je još veće razlike. Kad se čovek vrati u Albaniju, sa asfalta bukvalno gazi u blato.

Najproblematičniji je bio haotični razvoj, bez plana i programa. U parku Rinija na bulevaru, nekada mirnom trgu sa zelenilom, nicali su montažni kafići s plastičnim stolicama. Uskoro će dobiti nadstrešnice, bašte i zidove. Do 1995. park je bio potpuno uništen, baš kao i obale rečice Ljane, koje su bile zatrpane kafićima i prodavnicama, koji su bacali đubre u smrdljivu vodu. Iza Doma kulture zjapila je ogromna rupa od blata i kamenja. Niko nije znao zbog čega je 1991. bila iskopana. Najčešće objašnjenje je bilo da je tu trebalo da nikne hotel koji nikad nije izgrađen; većina je to mesto zvala Šeratonovom rupom. Više od deset godina služila je kao mesto za uriniranje u centru grada. Na prijatnoj plaži u blizini Drača na Jadranskom moru, oko trideset kilometara zapadno od Tirane, posetioci su bacali kore od lubenica u pesak. Jednog dana sam gledao kako automobil koji juri po otvrdlom pesku udara i ubija dečaka koji je igrao fudbal sa svojim drugarima. Posle toliko godina prinudnog reda i kontrole, Albanci su nagoniski odbijali opšte dobro. Demokratija je značila pravo da se krše pravila.

Moje američke kolegice i ja provodili smo dosta vremena u kafićima po Tirani – u ono vreme bilo ih je malo, ali je njihov broj brzo rastao. Uglavnom su nosili strana imena, kao što su Nirnberg, Napulj,

Minhen, Amerika, Berlusconi i Ejmi Karter*, kako se zvao kiosk na bulevaru, zbog toga što je Džimi Karter tu svratio prilikom svoje posete 1993. godine. U tim kafićima su se vodili poslovi i raspravljalo se o politici. Kad je trebalo da nađem neku osobu, nikad nisam išao kod nje u kancelariju, već u kafić gde je bila stalni gost. Naučio sam da pitam: „Ku pi kafe?“ – što znači „gde pije kafu“.

Postepeno sam naučio da razgovaram na albanskom. Dok pričaju, Albanci imaju kadencu, ritam uslovljen dimom od cigarete i maslinovim uljem. Način na koji govore, na koji komuniciraju, može se reći da je ceremonijalan, lirski. Prvo postoji uvod, onda srk kafe, potom daju aluzije i tek onda prelaze na suštinu, ako uopšte postoji. To je obično praćeno žmirkanjem oka ili gledanjem iskosa. Tokom čitave konverzacije na licu sagovornika vidite grimase. U nekim kulturama, čovek mora da čita između redova, a u Albaniji moraš da čitaš između izgovorenih reči. Pošto su dugo bili podvrgnuti agresivnoj kontroli, naučili su da govore uvijeno. U šiframa.

Situacija u štampanim medijima bila je još složenija. Očigledna tema teksta s naslovom „Dogovorena poseta predsednika Nemačkoj“ – obično je bila izgovor da se udari na, u tom trenutku aktuelnog, predsednikovog protivnika. U kafićima je sve brujalo od komentara, a ja nisam shvatao zašto bi takva poseta izazivala takve žučne rasprave, sve dok nisam saznao da je u tekstu otkriveno šifrovano ime pripadnika tajne policije iz komunističkog vremena, to jest Ljapsi (olovka), Elektron ili Tavolina e punës (sto). Drugi naslovi bavili su se temama kao što su jezik i književnost, politička situacija na Balkanu, rat u Jugoslaviji. Bio sam veoma iznenađen kako ljudi pod takvom izolacijom znaju toliko mnogo o Ezri Paundu, Džejsu Džojsu i Sigmundu Frojdu – daleko više od mene. Pripadnik obezbeđenja u restoranu u koji smo često odlazili govorio je engleski, ruski i italijanski jezik. Strani jezici za njih su bili utočište, beg od diktatorskog režima, objasnio mi je.

Međutim, najviše su me pogađale priče o brutalnosti i preživljavanju pod bivšim režimom, a gotovo svaki Albanac je imao neku svoju priču. Kritičari vlasti završavali su u zatvoru, a njihove porodice u radnim logorima. Jedan čovek je bio uhapšen zato što se požalio što u

* **Ejmi** Karter, ćerka bivšeg američkog predsednika Džimija Kartera. – *Prim. prev.*

prodavnici nije bilo sira – u Hodžinom raju u prodavnicama je uvek bilo sira. Drugi je završio iza rešetaka zato što je pevao pesmu Bitlsa *Here Comes the Sun*. Jedan slikar zakucao je svoje slike jednu za drugu i sakrio ih na tavanu zato što su kršile partijsko shvatanje prihvatljive umetnosti. Izdao ga je rođak i on je proveo nekoliko godina u zatvoru. Prema podacima Udruženja bivših političkih zatvorenika nekadašnji režim je na robiju oterao 34.135 osoba tokom više od četiri decenije iz političkih razloga, a 59.009 albanskih stanovnika obrelo se u radnim logorima. Nakon nameštenih suđenja 5.487 zatvorenika dobilo je smrtnu kaznu.

Slušajući ove priče, prisetio sam se predavanja češkog disidenta na mom fakultetu iz prethodne godine. Najveća prepreka s kojom se bivše komunističke zemlje suočavaju jeste što ljudi treba da pobede strah, rekao je on. U to vreme nisam to mogao da razumem. Ja nikad nisam osetio strah u svakodnevnom životu. Strah nikad nije diktirao šta ću da kažem ili s kim ću da razgovaram. Ali u kafeima u Tirani počeo sam da shvatam šta znači živeti pod diktatorskim režimom, u kome su uništavane porodice kako bi se održala kontrola, a vrhovni zvaničnici bili preplašeni da ne naprave neku grešku. Gledao sam kako strah može da izvitoperi način na koji se ljudi ponašaju i razmišljaju. Da bih razumeo Albaniju, zaključio sam, morao sam da upoznam izvor tih strahova: svirepi staljinistički sistem i, iznad svega, čoveka koji je dominirao zemljom više od četrdeset godina.